

IMMANUEL KANT

Απάντηση στο ερώτημα:
«Τι είναι διαφωτισμός;»

(Βλ. Δεκέμβριος 1784, σελ. 516)

Τον Δεκέμβριο του 1784 δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Berlinische Monatsschrift* το περίφημο άρθρο του Immanuel Kant (1724-1804) στο οποίο περιλαμβάνονταν ο γνωστός ορισμός του διαφωτισμού. Όπως δείχνει η σημείωση στο τέλος του άρθρου, ο Kant δεν γνώριζε ακόμη την απάντηση του Mendelssohn.

Διαφωτισμός είναι η έξοδος τον ανθρώπου από την ανωριμότητά του για την οποία φταίει ο ίδιος. Ανωριμότητα είναι η αδυναμία του ανθρώπου να μεταχειρίζεται το νου του χωρίς την καθοδήγηση κάποιου άλλου. Γι' αυτή την ανωριμότητά του ο άνθρωπος φταίει όταν η αιτία της έγκειται όχι στην ανεπάρκεια του νου του, αλλά στην έλλειψη αποφασιστικότητας και θάρρους να μεταχειριστεί το νου του χωρίς την καθοδήγηση ενός άλλου. Sapere aude! Να έχεις το θάρρος να μεταχειρίζεσαι τον δικό σου νου! Αυτή είναι η εμβληματική φράση του διαφωτισμού.

Η σκνηρία και η δειλία είναι οι αιτίες για τις οποίες τόσο πολλοί άνθρωποι προτιμούν να παραμένουν σ' όλη τους τη ζωή ανώριμοι, μόλο που η φύση τούς έχει ήδη αποδεσμεύσει από την ξένη καθοδήγηση (naturaliter majorennες), και ορισμένοι άλλοι γίνονται τόσο εύκολα κηδεμόνες τους. Βολεύει ιδιαίτερα να είναι κάποιος ανώριμος. Σαν να έχω ένα βιβλίο που να σκέφτεται για λογαριασμό μου, έναν πνευματικό ποιμένα που να έχει συνείδηση για λογαριασμό μου, ένα γατρό που να καθορίζει για λογαριασμό μου τη δίαίτά μου κ.ο.κ. Εγώ ο ίδιος δεν θα χρειάζεται να καταβάλω καμιά προσπάθεια. Δεν θα είμαι αναγκασμένος να σκεφτώ, αρκεί μόνο να μπορώ να πληρώνω· την οχληρή δουλειά θα την αναλάβουν άλλοι για λογαριασμό μου. Η συντριπτική πλειονότητα των ανθρώπων (ανάμεσά τους όλο το ωραίο φύλο) θεωρεί το βήμα προς την ωριμότητα όχι μόνο επίπονο, αλλά και πολύ επικίνδυνο. Γι' αυτή την κατάσταση έχουν ήδη φροντίσει εκείνοι οι «κηδεμόνες» που έχουν αναλάβει με μεγάλη προθυμία τη γενική εποπτεία των άλλων. Αφού πρώτα αποκουτιάζουν τα κατοικίδια ζώα τους και φροντίζουν επιμελώς

να απαγορεύσουν σ' αυτά τα ήσυχα πλάσματα να αποτολμήσουν έστω κι ένα βήμα έξω από την κούνια (Gängelwagen) στην οποία τα έχουν κλείσει, ύστερα τους επισημαίνουν τον κίνδυνο που διατρέχουν αν δοκιμάσουν να περπατήσουν μόνα τους. Βέβαια ο κίνδυνος αυτός δεν είναι και τόσο μεγάλος, γιατί τελικά, αφού πέσουν μερικές φορές, μετά θα μάθουν ασφαλώς να περπατούν. Ωστόσο, ακόμα και ένα τέτοιο παράδειγμα κάνει τους ανθρώπους να δειλιάσουν και συνήθως τους αποθαρρύνει από κάθε παραπέρα απόπειρα.

Κάθε άνθρωπος χωριστά είναι δύσκολο να προσπαθήσει να βγει από την ανωριμότητα, που έχει γίνει σχεδόν δεύτερη φύση του. Μάλιστα αυτό τον ευχαριστεί. Και για την ώρα είναι πραγματικά ανίκανος να μεταχειρίζεται το νου του, γιατί ποτέ δεν τον άφησαν να δοκιμάσει να το κάνει. Τα δόγματα και οι φόρμουλες, τα μηχανικά εργαλεία για μια έλλογη χρήση, ή μάλλον κατάχρηση, των φυσικών χαρισμάτων του, είναι οι αλυσίδες μιας ατέλειωτης ανωριμότητας. Όποιος θα τις σπάσει θα σκοντάψει, με το αβέβαιο πήδημά του, ακόμα και στο πιο μικρό χαντάκι, έτσι αμάθητος που είναι σε τέτοια ελεύθερη κίνηση. Ως εκ τούτου είναι πολύ λίγοι εκείνοι που κατόρθωσαν, καλλιεργώντας μόνοι τους το πνεύμα τους, να ξεφύγουν από την ανωριμότητα και να βαδίσουν σταθερά.

Ωστόσο, ένα κοινό (Publikum) έχει μεγαλύτερη δυνατότητα να διαφωτιστεί μόνο του. Θα έλεγα πως κάτι τέτοιο είναι —υπό την αίρεση ότι θα υπάρχει ελευθερία— σχεδόν αναπότρεπτο. Γιατί πάντα θα υπάρχουν σ' αυτό το κοινό ορισμένοι με ανεξάρτητη σκέψη, και μάλιστα θα εντοπίζονται ανάμεσα σ' εκείνους που έχουν αναλάβει το ρόλο του κηδεμόνα της μεγάλης μάζας, σ' εκείνους που, αφού αποτίναξαν οι ίδιοι από πάνω τους το ζυγό της ανωριμότητας, διαδίδουν τώρα γύρω τους το πνεύμα μιας έλλογης εκτίμησης της αξίας κάθε ανθρώπου και της αποστολής του (Beruf)

να σκέπτεται αυτόνομα. Εν προκειμένω αξίζει να τονίσουμε ότι το κοινό, το οποίο είχαν βάλει εκείνοι πρωτύτερα κάτω από αυτόν το ζυγό, τους υποχρεώνει έπειτα να κάνουν το ίδιο άμα αφήσουν να τους ξεσηκώσουν ορισμένοι κηδεμόνες ανίκανοι για κάθε λογής διαφωτισμό. Είναι άκρως βλαβερό να φυτεύει κάποιος προκαταλήψεις, γιατί στο τέλος αυτές εκδικούνται όσους τις καλλιέργησαν ή τους προδρόμους τους. Για τούτο, ένα κοινό μόνο αργά μπορεί να φτάσει στο διαφωτισμό. Με μια επανάσταση επιτυγχάνεται, ίσως, η απαλλαγή από τον προσωπικό δεσποτισμό και την καταπίεση ανθρώπων άπληστων για κέρδη και εξουσία, ποτέ όμως μια αληθινή ανάπλαση (Reform) στον τρόπο του σκέπτεσθαι· απεναντίας, νέες προκαταλήψεις θα γίνουν, όμοια όπως οι παλιές, το καθοδηγητικό νήμα για τη μεγάλη αστόχαστη μάζα.

Γι' αυτόν όμως το διαφωτισμό δεν χρειάζεται τίποτε άλλο παρά ελευθερία, και μάλιστα η πιο αβλαβής ανάμεσα σ' εκείνα που θα ήταν δυνατό να λάβουν το όνομα της ελευθερίας. Δηλαδή, η ελευθερία κάποιου να κάνει *δημόσια χρήση* της έλλογης δύναμής του παντού. Ακούω, ωστόσο, να φωνάζουν απ' όλες τις μεριές: «Μη συλλογίζεστε!». «Μη συλλογίζεστε, αλλά μόνο εκτελείτε τα γυμνάσια!» διατάζει ο αξιωματικός. «Μη συλλογίζεστε, αλλά μόνο πληρώνετε!» φωνάζει ο οικονομικός σύμβουλος. «Μη συλλογίζεστε, αλλά μόνο πιστεύετε!» κηρύττει ο ιερωμένος. (Μόνο ένας και μοναδικός Κύριος στον κόσμο λέει: «Να συλλογίζεστε όσο θέλετε και για ό,τι θέλετε. Αλλά να υπακούετε!».) Παντού εδώ υπάρχει περιορισμός της ελευθερίας. Ποιος περιορισμός στέκεται όμως εμπόδιο στο διαφωτισμό; Και ποιος, πάλι, δεν στέκεται, αλλά, απεναντίας, τον ενισχύει; Απαντώ ότι στον καθένα πρέπει να επιτρέπεται ελεύθερα η *δημόσια χρήση* της λογικής δύναμής του (Vernunft)· και αυτή η χρήση είναι η μόνη που μπορεί να φέρει διαφωτισμό στους αν-

θρώπους. Η *προσωπική χρήση* της όμως μπορεί συχνά να περιορίζεται σε πολύ στενό πλαίσιο, χωρίς με αυτό να εμποδίζεται ιδιαίτερα η πρόοδος του διαφωτισμού. Με τον όρο «δημόσια χρήση» της λογικής δύναμης εννοώ τη χρήση που κάνει κάποιος ως *συγγραφέας* (als Gelehrter), καθώς απευθύνεται σε ολόκληρο το αναγνωστικό κοινό του. Προσωπική χρήση καλώ τη χρήση της λογικής δύναμης στο πλαίσιο μιας *κρατικής θέσης* ή υπηρεσίας που έχει ανατεθεί σε κάποιον. Σε ορισμένες υπηρεσίες που εκτελούνται προς το συμφέρον του κοινωνικού συνόλου είναι ανάγκη, ασφαλώς, να υπάρχει κάποιος μηχανισμός, με την παρέμβαση του οποίου ορισμένα μέλη του κοινωνικού συνόλου αναγκάζονται να συμπεριφέρονται απλώς παθητικά, ώστε να εξασφαλίζεται έτσι μια τεχνητή ομοφωνία, την οποία η κυβέρνηση αξιοποιεί για την επίτευξη δημόσιων σκοπών ή τουλάχιστον για την αποτροπή της κατάλυσης αυτών των σκοπών. Εδώ βέβαια δεν επιτρέπεται να συλλογίζεται κανείς: εδώ πρέπει να υπακούει. Στο μέτρο όμως που αυτό το μέρος της μηχανής θεωρεί συνάμα τον εαυτό του και μέλος του κοινωνικού συνόλου, ή ακόμη και της παγκόσμιας κοινωνίας, ένα μέλος το οποίο, υπό την ιδιότητα του πνευματικού ανθρώπου, απευθύνεται με τα συγγραφικά έργα του σε ένα κοινό για δικό του λογαριασμό, ενδέχεται να διατυπώνει τις σκέψεις του χωρίς να παραβλάπτονται με αυτό τον τρόπο οι υπηρεσίες που έχει αναλάβει ως παθητικό μέλος να εκτελεί. Θα ήταν έτσι πολύ επιζήμιο αν ένας αξιωματικός που πήρε από τους ανωτέρους του κάποια διαταγή άρχιζε να λεπτολογεί εις επήκοο όλων μέσα στην υπηρεσία για τη σκοπιμότητα ή τη χρησιμότητα αυτής της διαταγής. Οφείλει να υπακούει. Από την άλλη όμως, δεν είναι εύλογο να του απαγορευτούν να κάνει παρατηρήσεις, ως συγγραφέας, για τα λάθη στις πολεμικές επιχειρήσεις και να τις παρουσιάσει στο αναγνωστικό κοινό για να τις κρίνει. Ο πολίτης δεν μπορεί να

αρνηθεί να καταβάλει τους φόρους που του έχουν επιβληθεί. Μάλιστα ενδέχεται μια επίμονη από μέρους του επίκριση τέτοιων φορολογικών υποχρεώσεων —εφόσον θα είναι υποχρέωσή του να τις εκπληρώσει— να τιμωρηθεί ως σκάνδαλο (που θα μπορούσε να προκαλέσει γενικότερες αντιδράσεις). Εντούτοις, ο ίδιος αυτός άνθρωπος δεν πράττει κάτι αντίθετο προς το καθήκον ενός πολίτη όταν διατυπώνει, ως συγγραφέας, δημόσια τις σκέψεις του για το ανάρμοστο ή/και το άδικο τέτοιων φορολογικών επιβαρύνσεων. Όμοια και ένας ιερωμένος έχει υποχρέωση, όταν απευθύνεται στους μαθητές που κατηχεί ή στους ενορίτες του, να συμμορφώνεται με το δόγμα (Symbol) της Εκκλησίας την οποία υπηρετεί· γιατί με αυτό τον όρο έχει γίνει δεκτός. Ως συγγραφέας όμως έχει πλήρη ελευθερία —θα έλεγα μάλιστα και αποστολή— να μοιράζεται τις σκέψεις του, εφόσον είναι καλοπροαίρετες και τις έχει σταθμίσει προσεκτικά, για οτιδήποτε λαθεμένο σχετικά με το δόγμα και να κάνει προτάσεις για τη βελτίωση των θρησκευτικών και εκκλησιαστικών πραγμάτων. Δεν υπάρχει εν προκειμένω τίποτα που θα μπορούσε να αποτελέσει βάρος για τη συνείδησή του. Γιατί στο πλαίσιο του λειτουργημάτων του, ως εντολοδόχος της Εκκλησίας, υποστηρίζει ότι δεν διδάσκει όπως ο ίδιος θα ήθελε, αλλά αισθάνεται ότι είναι διορισμένος να το κάνει σύμφωνα με τις οδηγίες που έχει λάβει και στο όνομα κάποιου άλλου. Θα πει ότι η Εκκλησία μάς διδάσκει αυτό ή το άλλο, ότι οι αποδείξεις που προβάλλει είναι αυτές. Για χάρη της ενορίας του αντλεί κάθε ωφέλιμο πρακτικό δίδαγμα από θρησκευτικά δόγματα που ο ίδιος δεν θα τα προσυπέγραφε ανεπιφύλακτα, αλλά έχει ωστόσο αναλάβει να τα κηρύττει, εφόσον δεν είναι εντελώς αδύνατο να περιέχουν κάποια κρυμμένη αλήθεια και, οπωσδήποτε, εφόσον δεν υπάρχει τουλάχιστον σ' αυτά κάτι που να αντιστρατεύεται την εσωτερική θρησκεία (innere Religion). Γιατί, αν είχε εντοπί-

σει σ' αυτά τα δόγματα κάτι τέτοιο, δεν θα μπορούσε πια να ασκεί το λειτουργημά του κατά συνείδηση· θα ήταν αναγκασμένος να παραιτηθεί. Επομένως, η χρήση που ένας διορισμένος ιεροκήρυκας κάνει στη λογική δύναμή του (Vernunft) όταν απευθύνεται στην ενορία του είναι απλώς προσωπική· γιατί πρόκειται πάντα για μια οικιακή συνάθροιση, έστω κι αν είναι τόσο μεγάλη. Από αυτήν την άποψη, ως κληρικός δεν είναι —και ούτε πρέπει να είναι— ελεύθερος, δεδομένου ότι εκτελεί ξένη εντολή. Απεναντίας, ως πνευματικός άνθρωπος, που μιλάει με τις συγγραφές του στο ίδιο το κοινό, δηλαδή στον κόσμο, κατά τη δημόσια χρήση της λογικής δύναμής του ο κληρικός έχει, επομένως, απεριόριστη ελευθερία να τη χρησιμοποιεί και να μιλάει για δικό του λογαριασμό. Γιατί, αν οι κηδεμόνες του λαού χρειάζονταν κηδεμόνα (στα πνευματικά ζητήματα), αυτό θα συνιστούσε ανωμαλία, που θα διαιώνιζε τις ανωμαλίες.

Δεν θα έπρεπε, ωστόσο, ένα σύνολο από ιερωμένους, ασπούμε μια εκκλησιαστική σύναξη ή μια αξιοσέβαστη «κλάσις» (ehrwürdige Klassis), όπως ονομάζεται στην Ολλανδία, να έχει το δικαίωμα να δεσμεύεται με αμοιβαίο όρκο ότι θα τηρεί ένα αναλλοίωτο δόγμα, προκειμένου να ασκεί έτσι σε κάθε μέλος του —και διά μέσου αυτών σε όλο το λαό— μια δίχως τέλος επικηδεμονία; Εγώ λέγω πως αυτό είναι εντελώς αδύνατο. Ένα τέτοιο συμβόλαιο, με το οποίο θα επιχειρούσαν να κρατήσουν για πάντα το ανθρώπινο γένος μακριά από κάθε διαφωτισμό, είναι εντελώς άκυρο· έστω κι αν επικυρωνόταν από την ανώτατη εξουσία, τα κοινοβούλια και τα πιο πανηγυρικά συνέδρια ειρήνης. Δεν μπορεί μια εποχή να αυτοδεσμευτεί και να συνωμοτήσει ώστε η επομένη να μείνει σε μια κατάσταση στην οποία θα είναι αδύνατο να επεκτείνει τις (προπαντός πιο απαραίτητες) γνώσεις της, να τις αποκαθάρει από πλάνες, και γενικά να προχωρήσει προς την κατεύθυνση του διαφωτισμού. Αυτό θα ήταν έγκλημα

κατά της ανθρώπινης φύσης, της οποίας ο πρωταρχικός προορισμός συνίσταται ακριβώς σ' αυτή την πρόοδο. Αλλά και οι επίγονοι έχουν πέρα για πέρα το δικαίωμα να μη δεχτούν αυτές τις αποφάσεις, ως αποφάσεις ανόσιες, που όσοι τις έλαβαν δεν είχαν καμιά εξουσιοδότηση προς τούτο. Η λυδία λίθος για καθετί που είναι δυνατό να αποτελέσει νόμο για ένα λαό συνίσταται στο ερώτημα: Θα μπορούσε ένας λαός να θεσπίσει για τον εαυτό του έναν τέτοιο νόμο; Ίσως μόνο εάν υπήρχε η προσδοκία για ένα καλύτερο μέλλον μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα, προκειμένου να εισαχθεί μια κάποια νέα τάξη πραγμάτων. Για παράδειγμα, κάθε πολίτης, και προπαντός ο ιερωμένος, αφήνεται ελεύθερος να κάνει, υπό την ιδιότητα του πνευματικού ανθρώπου, τις παρατηρήσεις του για τα λάθη του καθεστώτος δημόσια, δηλαδή με τα συγγράμματά του, ενώ στο μεταξύ η καθιερωμένη τάξη πραγμάτων εξακολουθεί πάντοτε να τηρείται, ώσπου η γνώση για την ουσία αυτών των πραγμάτων να προχωρήσει και να επιβεβαιωθεί δημόσια σε τέτοιο βαθμό ώστε με την εξασφάλιση της συγκατάθεσης των οπαδών της (έστω όχι όλων) να υποβληθεί στο θρόνο πρόταση να προστατευτούν οι θρησκευτικές κοινότητες, οι οποίες, σύμφωνα με τη δική τους αντίληψη για το τι είναι καλύτερο, θα έχουν συμφωνήσει να αλλάξουν το θρησκευτικό καθεστώς, χωρίς ωστόσο να εμποδίζονται και εκείνες οι άλλες που θα ήθελαν να μείνουν στο παλαιό. Αλλά να συμφωνήσουμε ότι είναι ανεπίτρεπτο να υπάρχει ένας σταθερός θρησκευτικός κώδικας, που κανένας δεν θα μπορεί να τον αμφισβητήσει δημόσια, έστω και για τη διάρκεια μιας ανθρώπινης ζωής, αχρηστεύοντας έτσι και καθιστώντας άκαρπο —και επιζήμιο για τους απογόνους— ένα χρονικό διάστημα στην πορεία της ανθρωπότητας προς το καλύτερο. Ένας άνθρωπος ασφαλώς μπορεί, όσον αφορά το πρόσωπό του —και μόνο για ένα σύντομο διάστημα—, να αναβάλει το διαφωτισμό

για κάτι που τον ενδιαφέρει. Αλλά αν παραιτηθεί εντελώς από το διαφωτισμό, είτε για δικό του λογαριασμό είτε, πολύ περισσότερο, για λογαριασμό των απογόνων του, τότε θίγει και καταπατά τα ιερά δικαιώματα της ανθρωπότητας. Ό,τι ακόμα κι ένας λαός δεν έχει δικαίωμα να αποφασίζει για τον εαυτό του, έτσι δεν έχει δικαίωμα ένας μονάρχης να το αποφασίζει για το λαό· γιατί ακριβώς ως νομοθέτης συνενώνει στη δική του βούληση ολόκληρη τη βούληση του λαού. Αν μοναδικό μέλημά του είναι η συνύπαρξη της αληθινής ή της υποθετικής βελτίωσης με την πολιτική τάξη, μπορεί κατά τα άλλα να αφήνει τους υπηκόους του να κάνουν μόνοι τους ό,τι αυτοί κρίνουν αναγκαίο για τη σωτηρία της ψυχής τους. Τούτο δεν αφορά τον ίδιο· δική του δουλειά είναι μόνο να προσέχει ώστε κανένας να μην εμποδίζει με τη βία τον άλλο να εργάζεται ολόψυχα για την εκπλήρωση του προορισμού του και την πρόοδό του. Ο ίδιος προσβάλλει τη μεγαλειότητά του όταν ανακατεύεται σ' αυτά τα πράγματα και υποβάλλει τα συγγράμματα, με τα οποία οι υπήκοοί του προσπαθούν να ξεκαθαρίσουν τις απόψεις τους, στον έλεγχο της κυβέρνησής του· προσβάλλει επίσης τον εαυτό του και όταν το έργο αυτό το αναλαμβάνει ο ίδιος, κατά τη δική του υψηλή κρίση, οπότε εκθέτει τον εαυτό του στη μομφή «Caesar non est supra grammaticos», αλλά και όταν —και μάλιστα πολύ περισσότερο τότε— υποβάλλει την ανώτατη εξουσία του στη μεγάλη ταπείνωση να υποστηρίζει μέσα στο δικό του κράτος τον πνευματικό δεσποτισμό που ασκούν ορισμένοι τύραννοι εις βάρος των υπόλοιπων υπηκόων του.

Στο ερώτημα εάν ζούμε τώρα σε μια διαφωτισμένη εποχή, η απάντηση είναι αρνητική. Όμως ζούμε σε μια εποχή διαφωτισμού. Έτσι όπως έχουν σήμερα τα πράγματα, μένει να γίνουν πάρα πολλά ακόμα ώστε να είναι πια οι άνθρωποι σε θέση —ή και μόνο να μπορούν να μπουν σ' αυτήν τη θέση— να μεταχειρίζονται στο ζήτημα της θρησκείας τον δικό τους

νου (Verstand) σίγουρα και σωστά, χωρίς την καθοδήγηση κάποιου άλλου. Ωστόσο, έχουμε σαφείς ενδείξεις ότι τώρα ανοίγει το πεδίο ώστε να κινηθούν ελεύθερα προς αυτή την κατεύθυνση, και ότι τα εμπόδια στον γενικό διαφωτισμό και στην έξοδο από την ανωριμότητά τους λιγοστεύουν σιγά σιγά. Με βάση τα παραπάνω, η εποχή αυτή είναι η εποχή του διαφωτισμού ή ο αιώνας του Φρειδερίκου.

Ένας ηγεμόνας που δεν κρίνει ανάξιο για τον εαυτό του να πει ότι στα ζητήματα της θρησκείας θεωρεί καθήκον του να μην επιβάλλει τίποτα στους ανθρώπους, αλλά να τους αφήνει πλήρως ελεύθερους, ένας ηγεμόνας που αποποιείται ακόμα και το υπεροπτικό όνομα της ανεκτικότητας, ένας τέτοιος ηγεμόνας είναι ο ίδιος διαφωτισμένος και αξίζει να τον εγκωμιάζουν, γεμάτοι ευγνωμοσύνη, οι σύγχρονοι και οι μεταγενέστεροί του ως εκείνον που πρώτος —τουλάχιστον από την πλευρά της κυβέρνησης— έβγαλε το ανθρώπινο γένος από την ανωριμότητα και άφησε τον καθένα ελεύθερο να μεταχειρίζεται το λογικό του σε ζητήματα συνείδησης. Υπό τη δική του εξουσία επιτρέπεται σε αξιολύπιδους εκκλησιαστικούς άνδρες να εκθέτουν ως πνευματικοί άνθρωποι, ελεύθερα και δημόσια προς έλεγχο, τις απόψεις και τις ιδέες τους που αποκλίνουν σ' αυτό ή σ' εκείνο το σημείο από τα παραδεδεγμένα δόγματα, χωρίς να παραβαίνουν έτσι το υπηρεσιακό καθήκον τους. Αυτό το πνεύμα της ελευθερίας απλώνεται και προς τα έξω, ακόμα κι εκεί όπου έχει να παλέψει με εξωτερικά εμπόδια προερχόμενα από μια κυβέρνηση που η ίδια παρεξηγεί το ρόλο της. Έτσι προσφέρεται ένα φωτεινό παράδειγμα ότι σ' ένα ελεύθερο καθεστώς δεν υπάρχει ο παραμικρός λόγος ανησυχίας για τη δημόσια τάξη και τη σύμπνοια του κοινωνικού συνόλου. Μόνοι τους οι άνθρωποι προσπαθούν σιγά σιγά να βγουν από τη βαρβαροσύνη, αρκεί να μη σοφίζονται σκόπιμα τρόπους προκειμένου να κρατηθούν σ' αυτή την κατάσταση.

Εντόπισα το κέντρο βάρους του διαφωτισμού, την έξοδο του ανθρώπου από την ανωριμότητα για την οποία φτάνει ο ίδιος, κυρίως στα ζητήματα της θρησκείας, γιατί όσον αφορά τις τέχνες και τις επιστήμες, οι άρχοντές μας δεν ενδιαφέρονται να εμφανίζονται ως κηδεμόνες των υπηκόων τους· επιπλέον, γιατί εκείνη η ανωριμότητα δεν είναι μόνο η πιο επιζήμια, αλλά και η πιο ατιμωτική απ' όλες. Ο τρόπος όμως της σκέψης ενός ανώτατου άρχοντα που ευνοεί τη θρησκευτική ελευθερία προχωρεί ακόμα παραπέρα και διαβλέπει πως και σε ό,τι αφορά τη νομοθεσία είναι ακίνδυνο να επιτρέψει στους υπηκόους του να κάνουν δημόσια χρήση της λογικής δύναμής τους και να εκθέσουν δημόσια στον κόσμο τις σκέψεις τους για μια καλύτερη οργάνωσή της, ασκώντας μάλιστα και θαρραλέα κριτική στην κείμενη νομοθεσία. Ως προς αυτό, έχουμε ένα λαμπρό παράδειγμα: κανένας μονάρχης δεν ξεπέρασε αυτόν τον οποίο εμείς τιμούμε.

Αλλά και μόνο εκείνος που, όντας ο ίδιος διαφωτισμένος, δεν φοβάται ίσκιους και έχει συνάμα στη διάθεσή του έναν πειθαρχημένο και πολυάριθμο στρατό για τη διασφάλιση της δημόσιας τάξης μπορεί να πει αυτό που μια δημοκρατία (Freistaat) δεν επιτρέπεται να το αποτολμήσει: *Να χρησιμοποιείτε το λογικό σας όσο θέλετε και για οτιδήποτε θέλετε, αρκεί μόνο να πειθαρχείτε!* Εκδηλώνεται έτσι εδώ μια παράξενη, απροσδόκητη πορεία των ανθρώπινων πραγμάτων: όπως συμβαίνει κι αλλού, άμα τη δούμε σε μεγάλη κλίμακα, σχεδόν όλα σ' αυτήν είναι παράδοξα. Ένας μεγαλύτερος βαθμός πολιτικής ελευθερίας φαίνεται να επιδρά ευνοϊκά στην πνευματική ελευθερία του λαού. Ωστόσο, της θέτει ανυπέμβλητους φραγμούς. Απεναντίας, ένας μικρότερος βαθμός πολιτικής ελευθερίας δίνει στο λαό το περιθώριο να ξεδιπλώσει όλες του τις δυνάμεις. Όταν λοιπόν η φύση ξετυλίγει, κάτω από αυτό το σκληρό περίβλημα, το φυτό που αποτελεί και την πιο τρυφερή φροντίδα της, δηλαδή την τά-

ση προς τον ελεύθερο στοχασμό, αυτό σιγά σιγά γυρίζει πίσω και επενεργεί στο φρόνημα του λαού (κάνοντάς τον έτσι ολοένα πιο ικανό να πράττει ελεύθερα) και εντέλει επενεργεί ακόμα και σ' αυτές τις θεμελιώδεις αρχές της κυβέρνησης, που διαπιστώνει ότι έχει και η ίδια συμφέρον να μεταχειρίζεται τον άνθρωπο, ο οποίος είναι τώρα κάτι παραπάνω από μηχανή, ανάλογα με την αξιοπρέπειά του.*

Königsberg in Preussen
30 Σεπτεμβρίου 1784

* Στις *Wöchentliche Nachrichten* (Εβδομαδιαίες Ειδήσεις) του Büsching με ημερομηνία 13 Σεπτεμβρίου, διαβάζω σήμερα, στις 30 του ίδιου μήνα, την αναγγελία του περιοδικού *Berlinische Monatschrift* αυτού του μήνα σχετικά με την απάντηση του κου Mendelssohn στο ίδιο ακριβώς ερώτημα. Δεν την έχω πάρει ακόμη στα χέρια μου· διαφορετικά, αυτή εδώ θα καθυστερούσε· τώρα ας υπάρχει έστω και μόνο για να δοκιμάσουμε σε ποιο βαθμό η σύμπτωση μπορεί να κάνει τα διανοήματα να συμφωνούν.